

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФАКУЛТЕТ ПОЛИТИЧКИХ НАУКА

Јове Илића 165, 11 000 Београд

У Београду, 10.02. 2016. године

НАСТАВНО-НАУЧНОМ ВЕЋУ ФАКУЛТЕТА

Одлуком Наставно-научног већа Факултета политичких наука у Београду именована је Комисија за преглед и оцену докторске дисертације МА социјалне политике, *Драгане Станковић*, под насловом *Успостављање и одрживост процеса деинституционализације и развоја услуга у заједници за особе са интелектуалним и менталним тешкоћама у Србији*. Пошто је проучила поднети текст докторске дисертације и другу пратећу документацију, Комисија подноси Наставно-научном већу следећи:

РЕФЕРАТ О ЗАВРШЕНОЈ ДОКТОРСКОЈ ДИСЕРТАЦИЈИ

1. ОСНОВНИ ПОДАЦИ О КАНДИДАТУ И ДИСЕРТАЦИЈИ

МА Драгана Станковић рођена је 1984. године у Лесковцу, где је завршила Гимназију са одличним успехом. На Факултету политичких наука, на смеру Социјална политика и

социјални рад, дипломирала је 2008. године, са просечном оценом 9,18. Дипломски рад на тему „Улога социјалног рада у превазилажењу адолесцентних криза“ одбранила је са оценом 10.

Као стипендиста Фондације »Др Зоран Ђинђић« била је на тромесечној пракси у Аустријском интеграционом фонду (Österreichischer Integrations Fonds) у Бечу током 2008. године.

Школске 2008/2009. године уписала је мастер студије социјалне политике на Факултету политичких наука у Београду које је завршила одбраном мастер рада на тему *Интеграциона политика Аустрије и положај миграната из Србије* оценом 10.

У марту 2009. године Драгана Станковић се ангажује као сарадница у настави на Факултету Политичких наука за ужу научну област Социјална политика. У звање асистента за ужу научну област Подручја примене социјалног рада на Факултету политичких наука изабрана је 2011. године.

Током 2014. године била је на вишемесечном истраживачком боравку у Немачкој, на Универзитету у Нирнбергу, Evangelische Hochschule, где је у својству гостујућег предавача одржала курс на тему *Current problems and opportunities for social work in South Eastern Europe and Balkans*.

Драгана Станковић течно говори енглески језик и поседује средњи ниво знања немачког језика.

Учествовала је на бројним међународним и националним конференцијама, научним и стручним скуповима и летњим школама. Као истраживачица је била ангажована на следећим пројектима:

- *Унапређење социјалне заштите за осетљиве групе деце и њихове породице, финансираном од стране УНИЦЕФ-а и делегације Европске комисије у Србији*
- *Реформа социјалне политике у оквиру укупних друштвених и економских реформи у Србији и процеса придруживања и приступања Србије и Црне Горе Европској*

унији (2006. – 2010. године), Министарства науке и заштите животне средине Републике Србије.

- *Унапређење социјалне заштите за осетљиве групе деце и њихове породице*, финансираном од стране УНИЦЕФ-а и делегације Европске комисије у Србији, који је реализовао Центар за истраживање у социјалној политици и социјалном раду, Факултета Политичких наука
- *Унапређење положаја корисника резиденцијалних установа са интелектуалним и менталним потешкоћама, кроз стварање услова за њихово укључивање у друштво и локалну заједницу (Отворени загрљај)* који је био финансиран из претприступних ИПА фондова, а реализован у сарадњи са Министарством за рад, запошљавање, борачка и социјална питања и Министарством здравља Републике Србије.
- *Политички идентитет Србије у регионалном и глобалном контексту*, Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије
- *Јачање високог образовања у области социјалне политике и социјалног рада*, Темпус пројект.

У својству аутора и коаутора, објавила је више научних и стручних радова из области социјалне политике и социјалног рада и то:

1. Станковић, Д. (2009). *Реперкусије светске економске кризе на токове миграција*. У: Д. Вуковић, М. Арандаренко (ур), **Социјална политика и криза**, стр. 155 - 171. Београд: Факултет политичких наука.
2. Станковић, Д. (2009). *Рушење Берлинског зида – уклањање граница између Истока и Запада у односу на слободан проток људи*. У: И. Вујачић, Ч. Чупић, Б. Вранић (ур), **Консолидација демократије: 20 година након пада Берлинског зида**, стр. 67 – 81. Београд: Факултет политичких наука. Конрад Аденауер Стифтунг.
3. Potkanski, M., Stanković, D. (2010). *Serb/-innen in Österreich: Meinungen. Einstellungen. Erfahrungen*, **ÖIF – DOSSIER**, Österreichischer Integrationsfonds, Vienna, Austria.

4. Stanković, D., Burgund, A. (2010). *Доживотно учење у инклузији старих*. У: Бркић, М, Илић, М. (ур), **Стари у Србији: проблеми и изазови**, стр. 47-66. Ниш: Правни факултет у Нишу, Центар за социјални рад “Свети Сава”.
5. Станковић, Д. (2011). *Одлив мозга као губитак и(или) добитак за земљу порекла*. У: И. Вујачић (ур), **Годишњак Факултета политичких наука 5**, стр. 515-527. Београд: Факултет политичких наука.
6. Станковић, Д. (2011). *Имиграциона и интеграциона политика Европске уније између државе и супранационалне заједнице*. У: Д. Вуковић, М. Арандаренко (ур), **Социјалне реформе – садржај и резултати**, стр. 60-74. Београд: Факултет политичких наука.
7. Stanković, D., Brkić, M. (2012). *Harmonization of Asylum and Integrations Policy With the European Union Legislation*. **Serbian Political Thought No. 4/2012, Year IV, Vol. 5.**, pp. 67-81. Belgrade: Institute for Political Studies.
8. Станковић, Д., Бркић, М. (2012). *Компаративна анализа ефикасности програма малолетничке деликвенције*. У: М. Костић, С. Константиновић, М. Бркић (ур.), **Кривичноправни положај и социјалноправна заштита малолетника**, стр. 133-147. Правни факултет Универзитета у Нишу и Центар за социјални рад Свети Сава Ниш.
9. Станковић, Д. (2012). *Србија између транзита и одређишта*. У: Д. Вуковић, Н. Перишић (ур), **Ризици и изазови социјалних реформи**, стр. 113-126. Београд: Факултет политичких наука.
10. Бургунд, А., Станковић, Д. (2013). *Утицај узнемирујућих медијских садржаја из перспективе децје линије*. У: М. Костић, Д. Димовски (ур.), **Породица у лавиринту породичног насиља**, стр. 121-140. Ниш: Правни факултет Универзитета у Нишу, Центар за социјални рад „Свети Сава“ Ниш.
11. Бркић, М., Станковић, Д., Жегарац, Н. (2013). *Очекивања родитеља деце са сметњама у развоју од услуга у заједници*. У: И. Вујачић (ур.), **Годишњак, Година VII, број 9**, стр. 211-229. Београд: Факултет политичких наука.
12. Станковић, Д. (2014). *Услуге у заједници за особе са интелектуалним тешкоћама и душевним обољењима у контексту актуелног процеса европских интеграција – претпоставке развоја и изазови*. У: М. Костић, Д. Димовски (ур.), **Нове услуге у**

локалној заједници – одговор на потребе породице и особа са сметњама у развоју, стр. 61-75. Ниш: Правни факултет Универзитета у Нишу.

13. Станковић, Д. (2014). Родне разлике у менталном здрављу- осврт на феминизацију менталних поремећаја. **Социјална политика, бр.1/2014, год.49.**, стр. 25-46.

14. Stanković, D. (2015). *International Book Review. Zastupanje u socijalnom radu (Advocacy in Social Work)*, Miroslav Brkić, Čigoja Štampa, Beograd, 2011. **Dialogue in Praxis. A Social Work International Journal. Issue Volume 4 (17), Issue 1-2 (28-29)**, pp. 131.

Докторска дисертација МА Драгане Станковић под називом ***Успостављање и одрживост процеса деинституционализације и развоја услуга у заједници за особе са интелектуалним и менталним тешкоћама у Србији*** урађена је у складу са правилима Универзитета у Београду и Факултета политичких наука. Дисертација садржи укупно 342 страна текста, укључујући библиографске јединице које чине монографије, научни и стручни радови објављени у домаћим и страним научним и стручним часописима, законски и подзаконски акти, годишњи извештаји домаћих и страних организација, владиних и невладиних тела, као и прилоге. Избор литературе указује на научни и савремен приступ теми и проучавању истраживачког проблема.

Увидом у евиденцију библиотеке Факултета политичких наука, као и Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“, утврђено је да до сада није браћена дисертација под истим називом.

2. ПРЕДМЕТ И ЦИЉ ДИСЕРТАЦИЈЕ

На формулисање предмета истраживања утицало је недовољно емпиријско и научно сазнање о процесима деинституционализације као предуслову за остваривање људских права и интеграцију особа са и менталним и интелектуалним тешкоћама у заједницу. Полазећи од чињенице да се Република Србија ратификацијом бројних међународних конвенција и кроз актуеле процесе придруживања ЕУ, обавезала да ће побољшати живот

особа са инвалидитетом и испунити стандарде у остваривању права ових особа на живот у заједници, МА Драгана Станковић развија два основна приступа.

Први се базира на теоријском концепту: систематизацији постојећих научних сазнања о развоју мисли о људским правима особа са инвалидитетом и процесима деинституционализације и нормализације, историјском приказу односа друштва према особама са интелектуалним и менталним тешкоћама, развоју социјалног модела инвалидности, испитивању усклађености домаћег са европским законодавством у области поштовања права особа са интелектуалним и менталним тешкоћама, међусекторској сарадњи у заштити и подршци овој циљној групи.

Други приступ је од изузетног апликативног значаја јер се састоји у анализи нормативних, институционалних и организационих претпоставки које су неопходне за успешну деинституционализацију особа са интелектуалним и менталним тешкоћама. Кандидаткиња истражује у којој мери је постојећа организација система социјалне заштите у складу са основним принципима деинституционализације. Посебан фокус усмерава на услугу становање уз подршку, као једну од најзначајнијих за процес деинституционализације особа са интелектуалним и менталним тешкоћама. Из тог разлога предмет емпиријског дела истраживања састоји се у идентификацији разлика у квалитету живота између корисника ове и услуге домског смештаја. Такође, кандидаткиња испитује и запослене који раде у директном раду са корисницима. Истраживачку пажњу усмерава ка испитивању њихових ставова према процесу деинституционализације и могућностима његовог остварења, људским правима особа са интелектуалним и менталним тешкоћама, партиципацији корисника и индивидуализацији. На овај начин утврђује и присуство, односно одсуство медицинског модела инвалидности, који је у суротности са остваривањем основних људских права.

Основни циљ истраживања састоји се у идентификацији фактора који представљају препреке за процес деинституционализације у Србији, односно чиниоца који омогућавају системске и планске приступе у успостављању и одрживости овог процеса. У том смислу евалуирају се дometи актуелног процеса деинституционализације у Србији, како у

нормативној тако и у практичној равни, односно идентификују механизми и мере за ефикаснију имплементацију.

Оригиналан приступ кандидаткиње огледа се и у анализи културолошке укорееености институционализма, који се формира под утицајем поновљених образаца понашања и веровања, које постају навике, доминантне бихејвиоралне норме које се интернализују као рутине које се више не преиспитују. У том контексту испитује да ли постоји тзв. зависност од институционалне путање (path dependency) и у којој мери она утиче на прелазак са институционалне на ванинституционалу заштиту. На тај начин кандидаткиња утврђује домете актуалног процеса деинституционализације, односно да ли је услуга становања уз подршку базирана на поштовању људских права или се заснива на тзв. трансинституционализацији, која у основи означава преношење институционалног миљеа на услуге у заједници, односно стварање другачијих облика институционализације.

Процеси деинституционализације услуга намењених одраслим лицима са интелектуалним и менталним тешкоћама нису била предмет ранијих истраживања. Углавном су дескриптивно описивани у оквиру извештаја владиних, независних тела и организација цивилног друштва. Изостајала је систематска анализа која би била базирана на поузданим индикаторима квалитета живота и остваривања људских права. У том смислу, ово је први рад који на научно поуздан начин анализира процесе деинституционализације у Србији.

Докторска дисертација МА Драгане Станковић базирана је на оригиналној идеји, испитивани предмет и циљеви доприносе развоју научне мисли и праксе усмерене ка заштити људских права најугроженијих друштвених група, међу које свакако спадају особе са интелектуалним и менталним тешкоћама.

3. ОСНОВНЕ ХИПОТЕЗЕ ОД КОЈИХ СЕ ПОЛАЗИЛО У ИСТРАЖИВАЊУ

Основна хипотеза: *Систем социјалне заштите у Србији, и поред формалне одређености се не заснива на основним принципима деинституционализације, који су предуслови за остваривање људских права и задовољавајућег квалитета живота особа са интелектуалним и менталним тешкоћама.*

Полазећи од основне, дефинисано је пет посебних хипотеза

Посебна хипотеза 1: *Иако делимично постоји формална усаглашеност законских аката са међународним стандардима у области заштите права особа са интелектуалним и менталним тешкоћама, недостају подзаконски акти који би омогућили стварање финансијских, организационих и нормативних претпоставки за остваривање основних принципа деинституционализације.*

Кроз детаљну анализу кључних нормативна аката усмерених ка заштити права особа са интелектуалним и менталним тешкоћама, кандидаткиња закључује да су у националном законодавству извршена неопходна усклађивања са основним међународним стандардима у области права особа са интелектуалним и менталним тешкоћама, а у складу са реформским одређењима система социјалне заштите. Међутим, изостао је следећи корак који би довео до операционализације и имплементације у пракси. Иако закони предвиђају већи обим права за особе са интелектуалним и менталним тешкоћама, недостатак подзаконских аката и процедура за њихово остваривање условио је да многа од њих нису „заживела“ у пракси, као што је случај са правима у области рада, првенствено због института пословне способности, што је за последицу имало изостанак позитивних ефеката на квалитет живота. Осим тога, и у ситуацијама када постоје подзаконски акти, они садрже одређене пропусте, као што је неусклађеност стандарда за пружање услуге становање уз подршку са проценом корисникових снага, ограничења, ризика, жеља и потреба, односно степеном неопходне подршке. Посебан проблем представља изостанак стабилних извора финансирања, непостојање принципа „новац прати корисника“, што

условљава нејасан статус ове услуге, с обзиром да се она тренутно финансира преко домског смештаја, што доводи у питање њено правно – формално постојање.

Из тог разлога услуге које су најзначајније у процесу деинституционализације не могу да дају очекиване резултате који би се одразили на квалитет живота корисника, степен њиховог задовољства, самосталности, оснажености и социјалне инклузије. Тиме се озбиљно нарушавају, основне претпоставке процеса деинституционализације, као што је нормализација, валоризација друштвених улога и планирање усмерено на особу.

На основу наведеног закључује се да МА Станковић је потврдила прву посебну хипотезу, потврђујући постојање формалне усаглашености законских аката са међународним стандардима, али и изостанак њихове потпуне применљивости, првенствено услед недостатка подзаконских аката и механизма који би процес учинили одрживим.

Посебна хипотеза 2: *Једна од главних препрека успешном процесу деинституционализације у Србији представља недостатак услуга у заједници које би превенирале институционализацију особа са интелектуалним и менталним тешкоћама, али и омогућиле прелазак ових особа са институционалне на ванинституционалну заштиту.*

Анализирајући доступне податке о броју и заступљености услуга у заједници за особе са интелектуалним и менталним тешкоћама, кандидаткиња је несумњиво доказала њихову недовољну развијеност. У прилог томе подаци да се услуге за самостални живот углавном пројектно финансирају, те да је њихов број у константном опадању, да не постоје у многим локалним самоуправама, иако су кључне за одрживост процеса деинституционализације. То је основни разлог због којег су лица са интелектуалним и менталним тешкоћама и даље доминантна група у структури корисника домског смештаја намењеног особама са инвалидитетом, чинећи више од 70% ове корисничке групе, иако је њихов број према подацима центара за социјални рад, знатно мањи од особа са физичким инвалидитетом. Неравномеран и недовољан развој услуга у заједници, ризик од институционализације чини већим, посебно ако се у виду има чињеница да је услуга становања уз подршку

доступна само у већим градовима или у општинама у којима се налазе установе социјалне заштите за домски смештај особа са интелектуалним и менталним тешкоћама.

Кандидаткиња указује и на недостатак политичке воље за развој не само услуге становање уз подршку, већ и осталих услуга подршке за самостални живот. Разлог се огледа у чињеници да је највећем број људи са интелектуалним и менталним тешкоћама одузета пословна способност, што их чини недовољно атрактивним у процесима придобијања бирачког тела.

На основу свеобухватне анализе, МА Драгана Станковић, несумњиво је потврдила другу хипотезу по којој је недостатак услуга у заједници једна од основних препрека за успешност преласка са институционалне на ванинституционалну заштиту и подршку особа са интелектуалним и менталним тешкоћама.

Посебна хипотеза 3: *Упркос начелној промени парадигме од медицинског ка социјалном моделу инвалидности, однос професионалаца у систему социјалне заштите према корисницима са интелектуалним и менталним тешкоћама и даље одликује изразито патерналистички став и недостатак холистичког приступа инвалидности заснованог на људским правима.*

Истраживање је показало да значајан део стручних радника, стручних сарадника и сарадника сматра да су институције адекватан облик збрињавања највећег броја особа са интелектуалним и менталним тешкоћама без обзира на степен подршке. Овакви ставови су посебно изражени према мање функционалним корисницима. Скоро 60% професионалаца који непосредно раде са корисницима у инвалидитету препознаје основну препреку у задовољавању потреба особа са интелектуалним и менталним тешкоћама и сматра да стручне процене треба да буду засноване на ограничењима, што је у потпуној супротности са социјалним моделом инвалидности. Медицински модел је израженији код професионалаца нижих образовних квалификација, као што су неговатељице, док је мање присутан код стручних радника и радних терапеута. Млађи кадрови (до 35 године старости), без обзира на образовни профил, одликује веће слагање са основним

постулатима социјалног модела инвалидности. Истовремено, у већој мери разумеју и признају људска права свих грађана, што их чини пријемчивијим за могућности ванинституционалне заштите корисника, независно од степена њихове функционалности.

Осим присутности медицинског модела, истраживање је потврдило претпоставку и о израженом патернализму запослених који онемогућава остваривање принципа нормализације у пракси. Тако више од половине испитаних професионалаца (57%) сматра да је за особе са интелектуалним и менталним тешкоћама сигурније да живе у заштићеним условима каква су институције, односно 75.4% је мишљења да би корисници могли упасти у проблеме уколико би живели у заједници. Перцепција постојање неке опасности у смислу угрожене безбедности корисника или других људи од стране особа са интелектуалним и менталним тешкоћама посебно је наглашена, што указује да професионалци који пружају услуге домског смештаја, својим приступом у значајној мери онемогућавају имплементацију принципа нормализације.

Посебна хипотеза 4: *Квалитет живота особа са интелектуалним и менталним тешкоћама је мањи код корисника који се налазе на институционалном смештају у односу на особе истог степена функционалне ефикасности који користе услугу становање уз подршку.*

Применом методе мултиваријантне анализе варијансе истраживање је показало да постоје значајне статистичке разлике у квалитету живота између свих анализираних група испитаника у односу на услугу коју користе и пружаоца услуге – установа социјалне заштите или невладина организација, при чему Wilks Λ износи .19, $F(8,130)=21.11$, $p<0.001$.

Тако особе са интелектуалним и менталним тешкоћама које живе у установама показују најниже скорове у домену компетенција ($M=11.93$, $SD=2.50$), потом друштвене припадности ($M=14.83$, $SD=2.28$), оснажености, односно независности ($M=15.43$, $SD=2.42$) и друштвене припадности ($M=14.83$, $SD=2.28$), а нешто виши скор на домену задовољства ($M=17.77$, $SD=3.76$). Са друге стране, корисници услуге становање уз подршку коју пружа

невладина организација показују знатно веће скорове на свим димензијама. Тако, на пример, у домену компетенција, имају скоро дупло веће скорове ($M=22.27$, $SD=4.54$) у односу на кориснике домског смештаја и значајно веће у поређењу са корисницима исте услуге коју пружају установе социјалне заштите ($M=16.53$, $SD=4.88$). Најинтензивније разлике уочавају се на чланству у организацијама у заједници, ($\chi^2(4,N=71)=49.26$, $p<0.001$, Крамерово $V=.59$). Корисници услуга невладине организације су у 72.7% чланови две или више организација у локалној заједници, док највећи део испитаника у преостале две групе не припада ниједној организацији. Такође, интензивне разлике постоје и у односу на присуство догађајама у локалној заједници, $\chi^2(4,N=71)=23.78$, $p<0.001$, Крамерово $V=.41$. Око 73% испитаника из контролне групе посећује ове догађаје једном до два пута месечно, за разлику од свега 10% институционализованих и 23.3% корисника услуге становање уз подршку које пружа установа.

Анализа каноничких дискриминативних функција показала је да се ове три групе разликују на два димензијама – једној коју чине задовољство, компетенције и оснаженост, и другој која обухвата друштвену припадност. Степен задовољства, компетенција и оснажености је најмањи код институционализованих корисници, нешто већи код корисника који живе у становању уз подршку које пружа установа, а највиши код контролне групе.

Квалитет живота особа са интелектуалним и менталним тешкоћама које користе услугу становања уз подршку пружену од установе социјалне заштите већи је у свим доменима процене у поређењу са институционализованим корисницима, али истовремено мањи у односу на квалитет живота корисника исте услуге коју обезбеђује неволна организација. Ови резултати указују да физичка близина установе доприноси мањој оснажености, самосталности, продуктивности и укључивању корисника у живот заједнице, односно њиховој значајној упућености на установу и након деинституционализације, што суштински доводи до појаве трансинституционализације.

На основу свега наведеног може се закључити да су корисници услуге становање уз подршку оснаженији и независнији у свакодневном животу, показују веће задовољство

сопственим животом, имају боље услове живота и у већој мери су радно ангажовани у односу на институционализоване кориснике. Они су боље позиционирани на свим димензијама процене у односу на кориснике домског смештаја што указује да имају и већи квалитет живота, чиме се потврђује четврта хипотеза.

Посебна хипотеза 5: *Међусекторска сарадња, пре свега између система социјалне заштите и здравственог система, која је једна од кључних услова ванинституционалне заштите особа са интелектуалним и менталним тешкоћама још увек није адекватно развијена у Србији.*

Анализирајући постојећу праксу МА Драгана Станковић, закључује да иако се у законским и подзаконским актима у оба сектора налазе одредбе које наглашавају значај међусекторске сарадње, не постоје правно обавезујући механизми и процедуре за њену реализацију. Кандидаткиња са правом указује на извесна „преклапања“ услуга у оба система, пре свега дневних услуга у заједници. То у пракси може довести до се једна услуга пружа у оба система, али не на хармонизован и координисан начин. Корисник може бити у конфузији ком систему треба да се обрати и које услове да испуни да би остварио своја права.

Додатни проблем лежи у системским недореченостима и недостатку регулаторних процедура којима би се решио статус деинституционализованих корисника у сфери здравствене заштите. Евидентирање и даље вођење ових особа као корисника институција онемогућава приступ правима у примарној, секундарној и терцијарној здравственој заштити која је намењена општој популацији.

С тим у вези, резултати емпиријског истраживања показали су да особе са интелектуалним и менталним тешкоћама, без обзира да ли су деинституционализоване или не, нису оснажене за самостално коришћење здравствених услуга. Чак 74.6% свих испитаника никада не одлази самостално код лекара што значи да су упућени искључиво на амбуланте које се налазе у оквиру установа социјалне заштите. На основу ових података, кандидаткиња закључује да тзв. mainstream услуге у друштву овој групи особа са

интелектуалним и менталним тешкоћама нису доступне, што имплицира сегрегацију и друштвену искљученост ове друштвене групе.

Истраживање је показало да ни професионалци који раде непосредно са овим корисницима у систему социјалне заштите не препознају значај међусекторске сарадње с обзиром да свега 3.2% испитаника сматра да би сарадња са здравственим системом требало да буде један од приоритета и фактора успешности процеса деинституционализације у Србији. Овакви ставови могу указивати и на недовољно познавање самог процеса, неопходних претпоставки, као и предуслова његове имплементације.

Имајући у виду најзначајније наводе из истраживања, закључује се да међусекторска, посебно сарадња између социјалног и здравственог система није довољно развијена, чиме је потврђена ова посебна хипотеза.

Уз коришћење релевантне литературе и на основу теоријске и анализе резултата емпиријског истраживања МА Драгана Станковић је потврдила посебне хипотезе, а тиме и доказала основну хипотезу истраживања. Промене у законодавству у правцу побољшања положаја особа са интелектуалним и немталним тешкоћама и његова усклађеност са међународним стандардима несумљиво су формални показатељи усмерености српског друштва ка процесима деинституционализације. Међутим, принцип нормализације није заживео у потпуности и свом есенцијалном значењу, а услуге су и даље претежно институционализоване иако се пружају у заједници услед чега се развија нови, специфичан облик институционализације, тзв. трансинституционализација. Партиципација и оснаживање корисника су у значајној мери занемарени, а подршка и заштита није довољно заснована на принципима индивидуализације и усмерености на особу. Иако је одређени резултат у виду веће видљивости и права ове групе постигнут, значајнији и далекосежнији исходи још увек нису. Предрасуде су веома присутне, укључивање особа са интелектуалним и менталним тешкоћама у нормалне друштвене токове, је и даље заробљено у лутањима између различитих парадигми, организационих структура, културолошких особености, финансијских претпоставки, системских

ограничења и секторских подељености.

4. КРАТАК ОПИС САДРЖАЈА ДИСЕРТАЦИЈЕ

Поред резимеа на српском и енглеском језику, садржаја, увода и закључних разматрања и препорука, рад је подељен на пет међусобно повезаних целина: I део Методолошке и појмовно-теоријске основе истраживања интелектуалних и менталних тешкоћа; II део Однос према инвалидитету и особама са интелектуалним и менталним тешкоћама; III део Процеси, политике и праксе деинституционализације; IV део Положај и права особа са интелектуалним и менталним тешкоћама у Србији; V део Приказ резултата истраживања са дискусијом. Списак коришћене литературе је такође саставни део докторске дисертације.

Први део рада носи назив **Методолошке и појмовно-теоријске основе истраживања интелектуалних и менталних тешкоћа** и састоји се из три главе које су подељене у неколико поглавља. У првој глави, *Методолошке основе истраживања*, МА Станковић дефинише предмет, хипотезе и научни и друштвени циљ. У другој, *Дилеме, проблеми концептуализације и дефинисања појмова “инвалидитет”, “особа са инвалидитетом” и “особе са интелектуалним и менталним тешкоћама”*, МА Драгана Станковић истиче проблеме у дефинисању и концептуализацији појма инвалидитета са којим су се истраживачи сусретали током историје услед чега су дефиниције биле подложне променама. Кандидаткиња даје осврт на промене у дефинисању појмова интелектуални и ментални инвалидитет у складу са транзицијом од медицинског ка социјалном моделу инвалидности. Наглашава плурализам терминолошког и појмовног одређења “интелектуални инвалидитет” и образлаже непостојање сагласности о термину којим се означава ова категорија људи како у националном законодавству, тако и у званичним документима и извештајима државних органа, невладиних и међународних организација. Трећа глава, *Социолошке теорије инвалидности: улога институција у животима особа са интелектуалним и менталним тешкоћама и креирању болести и*

инвалидности је центрирана око институција и њихове улоге у животима особа са интелектуалним и менталним тешкоћама. Теоријски осврт започиње прегледом функционалистичких теорија које су болест посматрале првенствено као облик друштвених девијација. Критике функционалистичких теорија су условиле појаву других приступа, од којих су теорије етикетирања биле посебно прихваћене 70-их и 80-их година прошлог века. Оне су усмериле пажњу како на друштвену реакцију, тако и на институције социјалне контроле, и улогу етикетирања у психијатријским проценама. Преглед социолошких теорија се завршава пост-структурализмом који је дао нов импетус теоријима о друштвеној продукцији медицинског знања које је започело Фукоовим (*Foucault*) проблематизовањем овог знања.

У другом делу рада, **Однос према инвалидитету и особама са интелектуалним и менталним тешкоћама**, који чине 3 главе (*Однос према инвалидитету, Однос друштва према особама са интелектуалним и менталним тешкоћама* и *Концепт квалитета живота у пољу истраживања интелектуалних и менталних тешкоћа*), кандидаткиња хронолошки излаже односе друштва према инвалидитету и особама са интелектуалним и менталним тешкоћама који су били пристуно доминантни у одређеним историјским раздобљима. Приказује три модела који су у највећој мери окарактерисали историју „инвалидности“ - религијски, медицински/генетички и модел заснован на правима. Они су обликовали однос друштва према особама са инвалидитетом, који се кретао од сегрегације, институционалног збрињавања и еугеничког покрета, преко самилости и толеранције, све до залагања за једнака права. У последњој глави, Драгана Станковић обрађује концепт квалитета живота, као мултидимензионалног конструкта који обухвата личне и срединске факторе, наводећи релевантност његовог мерења за евалуацију услуга и креирање програма подршке за ове особе.

Трећи део рада, **Процеси, политике и праксе деинституционализације**, садржи пет глава које су подељене у неколико целина. У првој, *Критика институција као претеча деинституционализације и идеологија нормализације*, кандидаткиња приказује развој процеса деинституционализације као политичке промене од дуготрајне институционализације ка животу у заједници која је била подстакнута принципом

нормализације и валоризације друштвених услуга (*social valorized roles*). У наредној глави која носи назив **Процес деинституционализације и изазови**, МА Станковић представља јачање друштвених покрета и удружења особа са инвалидитетом који су имали велики значај за процес деинституционализације особа са интелектуалним и менталним тешкоћама. Прикази политика, пракси, токова, изазова и домета деинституционализације са становишта међународне перспективе обрађени су у трећој глави (**Ток и домети деинституционализације у међународној и регионалној перспективи**). МА Драгана Станковић, указује да се ови процеси разликују по својој комплексности, у зависности од историјског и политичког контекста. Фокусира се на скандинавске земље (пре свега на Шведску и Норвешку, као примере добре праксе) и државе бивше Југославије у којима су ови процеси, у већој или мањој мери, у зачетку. Четврта (**Исходи деинституционализације на (квалитет) живот(а) особа са интелектуалним и менталним тешкоћама**) и пета глава (**Улоге и однос запослених према процесима деинституционализације**), посвећена је исходима процеса деинституционализације на квалитет живота особа са интелектуалним и менталним тешкоћама, односно улогама и одговорности запослених у систему социјалне заштите у креирању и имплементацији овог процеса.

Четврти део докторске дисертацији са називом **Положај и права особа са интелектуалним и менталним тешкоћама у Србији**, састоји се из три главе (**Однос друштва према особама са интелектуалним и менталним тешкоћама у Србији, Особе са интелектуалним и менталним тешкоћама у систему социјалне заштите и Процес деинституционализације у Србији: изазови и проблеми**). У овом делу, кандидаткиња приказује однос друштва према особама са интелектуалним и менталним инвалидитетом у Србији током историје. У зависности од цивилизацијских тековина, економског и политичког контекста, друштвена реакција се кретала од одбацивања, религијског милосрђа, гетоизације до концепта базираног на људским правима. Овај последњи представља и званични став друштва, што је потвђено усвајањем и ратификацијом различитих закона, међународних конвенција, стратешких докумената, који су засновани на поштовању људских права особа са интелектуалним и менталним

тешкоћама. Детаљно анализирајући однос између формално прокламованих и практично применљивих норми, кандидаткиња закључује да постоји изражени баланс који се пре свега огледа у неразвијености услуга у заједници, односно и даље доминантно присутном резиденцијалном моделу заштите.

У петом делу рада, **Приказ резултата истраживања са дискусијом**, представљени су резултати емпиријског истраживања, подељени у следеће главе: *Основне информације о истраживањима и узорцима*, *Методологија истраживања*, *Процедура испитивања*, *Квалитет живота особа са интелектуалним и менталним тешкоћама на домском смештају и у становању уз подршку* и *Ставови професионалаца према деинституционализацији и особама са интелектуалним и менталним тешкоћама*.

Свака од глава садржи више поглавља. МА Станковић најпре даје информације о узорцима оба емпиријска истраживања да би у **другој глави** представила методологију емпиријских истраживања. За испитивање квалитета живота особа са интелектуалним и менталним тешкоћама који живе у установама социјалне заштите и корисника услуге становања уз подршку коришћен је упитник за мерење квалитета живота Quality of Life Questionnaire (QOL.Q) који су конструисали Robert L. Schalock и Kenneth D. Keith, а који се састоји из 4 домена (задовољство, компетенције/продуктивност, оснаженост/независност и друштвена припадност/интеграција у заједници). Кандидаткиња истиче његову адекватност имајући у виду карактеристике самог инструмента и структуру истраживачког дизајна. За потребе другог истраживања посебно је конструисан упитник који испитује ставове професионалаца према корисницима са којима непосредно раде, проценом степена подршке и партиципације, као и процесу деинституционализације у Србији.

У **трећој глави** је представљена процедура испитивања, односно кораци у реализацији оба емпиријска истраживања. **Четврта глава** представља приказ резултата истраживања квалитета живота особа са интелектуалним и менталним тешкоћама. Испитивање је реализовано у периоду од децембра 2014. године до фебруара 2015. године, и обухватало је три групе корисника:

- Корисници домског смештаја;
- Корисници услуге становање уз подршку коју обезбеђују установе за домски смештај;
- Корисници услуге становања уз подршку, које обезбеђује НВО „Асоцијација за промоцију инклузије Србије“.

Анализирајући резултате у сва четири посматрана домена квалитета живота (задовољство, компетенције/продуктивност, оснаженост/независност, друштвена припадност/интеграција у заједници), ауторка закључује да је квалитет живота корисника становања уз подршку по свим индикаторима већи од квалитета живота особа које су на резиденцијалном смештају. Такође, разлике су присутне и између корисника становања уз подршку коју пружа НВО, а који живе у локалним заједницама удаљеним од домова у односу на кориснике којима ову услугу обезбеђују установе за резиденцијални смештај у непосредној близини институција. Из тога изводи закључак да близина институција негативно утиче на принципе нормализације и валоризације, односно да доводи до трансинституционализације, која у бити значи преношење институционалних модела заштите на живот у заједници. Кандидаткиња констатује да се услуга становање уз подршку коју обезбеђују установе социјалне заштите не пружа у складу са основним принципа ове услуге те да стога више представља тзв. „кућу на полу пута“ за осамостаљивање корисника услед чега постоји опасност да уместо привременог карактера постане дугорочно решење за ове кориснике.

У **петој глави** су приказани резултати истраживања о ставовима запослених у 10 установа социјалне заштите које је обухватило 189 професионалаца три стручна профила (стручни радници, радни терапеути и неговатељи) који директно раде са корисницима са интелектуалним и менталним тешкоћама. МА Драгана Станковић детаљно и систематично анализира ставове професионалаца према различитим аспектима институционалне, односно ванинституционалне заштите, правима особа са интелектуалним и менталним тешкоћама на живот у заједници и партиципацију, доменима функционалне ефикасности, доводећи их у везу са утицајем на квалитет живота.

Посебно наглашава и објашњава разлике у ставовима запослених у односу на различите варијабле – стручни профил (стручни радник, радни терапеут, неговатељ), пол, године живота, радно искуство и установа запослења. Истовремено, анализира и израженост предрасуда и патернализма. Резултати показују да је медицински модел схватања инвалидности и даље доминантан, те да постоје значајне разлике у односу на стручни профил, године живота и радни стаж.

У делу *Закључна разматрања и препоруке*, МА сумира резултате истраживања, формулишући низ практичних препорука које би требале да унапреде процес деинституционализације и остварење људских права особа са интелектуалним и менталним тешкоћама.

5. ОСТВАРЕНИ РЕЗУЛТАТИ И НАУЧНИ ДОПРИНОС ДИСЕРТАЦИЈЕ

Допринос докторске дисертације је вишеструк и може се поделити на: друштвено-научни и апликативни.

Применом аналитичког и мултидисциплинарног приступа кандидаткиња систематизује постојећа знања у области политика инвалидности, односно заштите особа са интелектуалним и менталним тешкоћама, чиме доприноси бољем разумевању улоге и одговорности друштва у остваривању њихових људских права. Посебан допринос се огледа у чињеници да је значајан део резултата заснован на репрезентативним емпиријским истраживањима што је потпуно нов приступ у области истраживања квалитета живота особа са интелектуалним и менталним тешкоћама, корисницима услуга домског смештаја и становања уз подршку. То несумљиво доприноси проширивању фонда научног сазнања у овој области, јер је њихов положај био пре свега парцијално и дескриптивно описиван у оквиру извештаја независних тела и организација цивилног друштва. При свему томе изостајала је систематска анализа која би била базирана на поузданим индикаторима квалитета живота и људских права. Ово истраживање одређује

докторску дисертацију као аутентичну, не само за праксу социјалне политике и социјалног рада већ и за праксу других, хуманистички оријентисаних научних дисциплина.

Кандидаткиња аргументовано и емпиријски повезује предмет истраживања са постављеним хипотезама и добијеним резултатима, који показују у којој мери организација постојећих установа социјалне заштите, као и услуга становања уз подршку уважава основне принципе деинституционализације и личних права корисника, као и у ком обиму се институционална култура преноси на услуге у заједници.

Рад доприноси употпуњавању недостајућих сазнања о самом процесу деинституционализације у Србији, као и идентификацији узрока и особености његове недовољне применљивости. Услед тога ова сазнања имају изузетне практичне импликације на дизајнирање новог система ванинституционалне заштите, односно редефинисање постојећег у складу налазима истраживањима и формулисаним препорукама. Зато резултати ове докторске тезе могу бити основа за унапређивање праксе у правцу отклањања противуречности и успостављања одрживог система социјалне заштите који би омогућио остваривање једног од базичних реформских циљева – деинституционализације.

На основу свега изложеног закључује се да докторска дисертација МА Драгане Станковић представља оригинални научно-истраживачки рад, који доприноси развоју теорије и праксе социјалне политике и социјалног рада.

6. ЗАКЉУЧАК

Докторска дисертација МА Драгане Станковић **„Успостављање и одрживост процеса деинституционализације и развоја услуга у заједници за особе са интелектуалним и менталним тешкоћама у Србији“** пружа исцрпну анализу процеса деинституционализације у Србији, претпоставки и препрека за њено спровођење, као и

односа система социјалне заштите према особама са интелектуалним и менталним тешкоћама. Постављене хипотезе, циљеви, коришћене методе и резултати овог истраживања, доприносе унапређењу научних и стручних сазнања у успостављању и одрживости процеса деинституционализације, односно развоја услуга у заједници за особе са интелектуалним и менталним тешкоћама у Србији. Апликативни карактер дисертација, произилази из чињенице да припада групи ретких емпиријских истраживања из ове области у социјалном раду у нашој земљи и региону.

Предмет докторске дисертације МА Драгане Станковић је сложен и са становишта теорије и праксе социјалног рада недовољно испитан. Нагласак на заштити права особа са интелектуалним и менталним тешкоћама и развоју услуга у заједници произашао је и из ратификације великог броја међународних конвенција и препорука из области људских права, што је интензивирано процесом придруживања Европској унији. Посебно значајна је Конвенција о правима особа са инвалидитетом, која је ратификацијом и доношењем закона о њеном потврђивању, постала правно обавезујући документ. Главни импетус за процес деинституционализације у Србији представља члан 19 у којем се најексплицитније наглашава право на укључивање у заједницу. Осим тога, и реформа система социјалне заштите је усмерена као превазилажењу проблема наслеђених из претходног периода, који су се огледали у наглашеној пасивизацији корисника и високој стопи институционализације.

У складу са опредељењем наше земље ка уважавању и унапређењу права особа са интелектуалним и менталним тешкоћама, докторска теза МА Станковић доприноси употпуњавању недостајућих сазнања о процесу деинституционализације у Србији, као и идентификацији особености и узрока који успоравају овај процес.

МА Драгана Станковић темељно анализира различите аспекте процеса деинституционализације и услугу становање уз подршку за особе са интелектуалним и менталним тешкоћама, као једну од најзначајнијих за овај процес. Рад је заснован на комбиновању нормативне аргументације, коришћењу бројних релевантних научних извора, законских и подзаконских регулатива, као и емпиријског истраживања којим се

испитује квалитет живота корисника у домовима и становања уз подршку, у зависности од пружаоца услуге.

Посебан део истраживања посвећен је идентификовању и анализи ставова професионалаца према процесу деинституционализације. Кандидаткиња је указала на основне проблеме са којима се суочавају особе са интелектуалним и менталним тешкоћама у остваривању нормативно гарантованих људских права. Такође, идентификовала је разлике у квалитету живота корисника резиденцијалног смештаја и оних који су деинституционализовани, али и разлике које постоје у односу на пружаоце услуга (владиног и непрофитног сектора).

Осим тога, добијени су значајни налази о ставовима стручних радника, стручних сарадника и сарадника запослених у установама социјалне заштите о преласку са институционалне на бригу у заједници. Из ових разлога, докторска дисертација има и практичне импликације кроз идентификовање негативних ставова, препрека, али и препорука за унапређења услуга у заједници, а пре свега становања уз подршку, као кључне услуге у овом процесу.

На основу свега изложеног Комисија је констатовала да докторска дисертација МА Станковић под називом „**Успостављање и одрживост процеса деинституционализације и развоја услуга у заједници за особе са интелектуалним и менталним тешкоћама у Србији**“ је у складу са одобреном пријавом дисертације, а предмети истраживања и сазнања изложена у оквиру докторске дисертације су актуелна, оригинална и посебно значајна са становишта теорије и праксе социјалног рада, односно интеграције особа са интелектуалним и менталним тешкоћама. Стога дисертација у целини доприноси научном сазнању и потврђује испољене способности кандидаткиње за бављење научно-истраживачким радом.

Имајући у виду саопштено, Комисија предлаже Наставно-научном већу Факултета политичких наука да прихвати извештај за оцену докторске дисертације МА Драгане Станковић „**Успостављање и одрживост процеса деинституционализације и развоја**

услуга у заједници за особе са интелектуалним и менталним тешкоћама у Србији“ и формира комисију за јавну одбрану у истом саставу.

Чланови Комисије:

Проф. др Мира Лакићевић, редовни професор,
Факултет политичких наука у Београду

Проф. др Вито Флакер, ванредни професор,
Факултет за социјално дело у Љубљани, Словенија

Проф. др Мирослав Бркић, ментор, редовни
професор, Факултет политичких наука у Београду